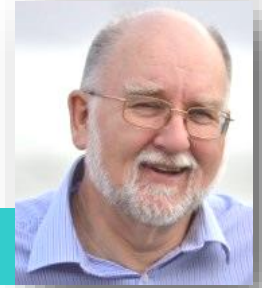

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Bwrlwm yn y Barri: D. Arthen Evans ym Mhwerdy'r Gymraeg (Rhan 3)

Gwelwyd twf aruthrol ym mhoblogaeth y Barri yn dilyn agor y dociau yno yn niwedd y 19eg ganrif. Ond fel y nodwyd y tro diwethaf, canran fach o'r boblogaeth fawr honno a siaradai'r Gymraeg. Yn 1912, er enghraifft, flwyddyn geni Gwynfor Evans, un o feibion enwocaf y dref ac Aelod Seneddol cyntaf Plaid Cymru, tua 12% o bobl y Barri a fedrai'r Gymraeg, sef tua 3,500 o bobl; ac fel y crybwyllwyd eisoes, ac fel y gwelwyd yn achos y Gwynfor Evans ifanc, un o nodweddion bywyd Cymraeg y Barri yn negawdau cyntaf yr 20fed ganrif oedd methiant llawer o siaradwyr Cymraeg y dref – nifer dda ohonynt wedi ymfudo yno o orllewin Cymru – i drosglwyddo'r iaith i'r genhedlaeth iau.

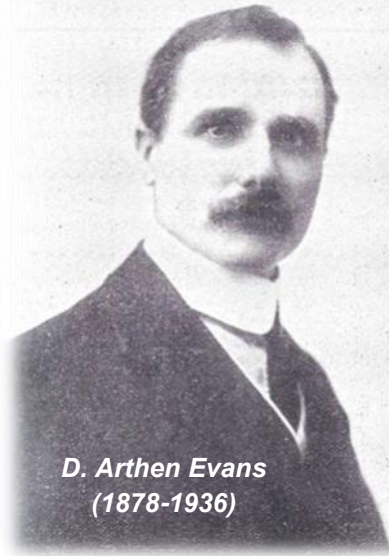
Ond yr ochr arall i'r geiniog oedd bod nifer arwyddocaol o siaradwyr Cymraeg y Barri yn y cyfnod hwnnw yn bobl bur amlwg a dylanwadol nid yn unig ym mywyd y dref ei hun ond yn genedlaethol. Yn wir, gellid ystyried y Barri yn hanner cyntaf yr 20fed ganrif yn un o'r pwerdai mwyaf grymus o ran hybu'r Gymraeg a Chymreictod yn genedlaethol; ac fel y soniwyd y tro diwethaf, yr un a fu'n fwy cyfrifol na neb, efallai, am hynny oedd D. Arthen Evans (1878–1936) – enw sydd, ysywaeth, wedi mynd yn angof i raddau helaeth erbyn heddiw.

Athro fu Arthen Evans ar hyd ei yrfa. Fel yr awgryma ei enw, brodor o ardal Glynarthen yng ngodre Ceredigion ydoedd. Roedd gan Arthen ddiddordeb byw yn y Gymraeg a'i diwylliant ac yn hanes Cymru, ac yn enwedig yn hanes ei fro enedigol. Er enghraifft, bu ganddo gyfresi o erthyglau yn y cylchgrawn *Cymru* rhwng 1907 ac 1925 yn trafod geiriau llafar godre Ceredigion. Hoffai hefyd gystadlu mewn eisteddfodau, a thraethawd buddugol yn Eisteddfod Twr-gwyn, Rhydlewis, ddydd Calan 1906 oedd cyfrol gyntaf Arthen Evans, *Beirdd Glannau Ceri*, a argraffwyd yn swyddfeydd y *Barry Herald* yn Rhagfyr 1906.

Bu Arthen yn ddisgybl-athro mewn ysgol yng Nglynarthen cyn ennill ysgoloriaeth bwysig, y 'Neale Exhibition', a mynd i astudio yn y Coleg Normal ym Mangor yn 1896. Disgleiriodd yn ei arholiadau yno, gan fynd wedyn yn athro i Dregharris am ddwy flynedd cyn symud i'r Barri yn 1901. Arwydd o'i ragoriaeth fel athro yw'r ffaith iddo gael ei benodi'n brifathro ysgol yn Aberaeron yn 1902, ac yntau ond yn 24 oed; ond

tynnodd ei gais yn ôl gan aros yn athro yn y Barri hyd ei farw yn 1936.

Ganed Arthen Evans mewn cyfnod o adfywiad cenedlaethol arwyddocaol yng Nghymru, adfywiad a gysylltw'n â mudiad 'Cymru Fydd' ac ag arweinwyr megis O. M. Edwards a'r David Lloyd George ifanc; ac fe weithiodd Arthen yn ddiwyd dros Gymru a'r Gymraeg ar hyd ei fywyd. Rhan o ffrwyth yr adfywiad cenedlaethol hwnnw oedd sefydlu yn 1885 gymdeithas i hyrwyddo defnyddio'r Gymraeg yn gyfrwng addysgu mewn ysgolion elfennol, sef 'The Society for Utilizing the Welsh Language' (neu 'Gymdeithas yr Iaith Gymraeg' fel y'i gelwid yn y Gymraeg, er ei bod yn bur wahanol ar sawl cyfrif i'r 'Gymdeithas yr Iaith Gymraeg' ddiweddarach a sefydlwyd yn 1962).

*D. Arthen Evans
(1878-1936)*

Penodwyd David James ('Defynnog'; 1865–1928) yn ysgrifennydd y gymdeithas honno yn Hydref 1902. Fel Arthen, aeth ei enw ef yn bur angof erbyn hyn, er ei gyfraniad pwysig yn ei ddydd i'r gwaith o hybu'r Gymraeg a Chymreictod. Fel yr awgryma ei enw barddol, fe'i ganed yn ardal Defynnog yn sir Frycheiniog, yn fab i weinidog gyda'r Bedyddwyr. Bu'n ddisgybl mewn ysgolion yng Nghynwyl Elfed, sir Gaerfyrddin, a Dinas, sir Benfro, a threuliodd y rhan fwyaf o'i oes yn athro yng Nghwm Rhondda.

Roedd 'Defynnog' yn drefnydd medrus, ac un o'r pethau cyntaf a wnaeth fel Ysgrifennydd Cymdeithas yr Iaith oedd dechrau trefnu Ysgolion Haf Cymraeg dan nawdd y Gymdeithas, er mwyn hyfforddi athrawon yn nulliau dysgu'r Gymraeg a'u trwytho yng ngramadeg y Gymraeg a'i llenyddiaeth ac yn hanes Cymru. Daeth yr ysgolion hyn yn ddigwyddiadau o bwys yn y calendr diwylliannol Cymraeg, gan ddenu darlithwyr o fri, megis John Morris-Jones, J. E. Lloyd ac Edward Anwyl.

Roedd Arthen Evans yn gefnogydd brwd i'r Ysgolion Haf Cymraeg o'r dechrau. Soniwyd y tro diwethaf fel y bu i Arthen a'r Parch. Ben Evans, gweinidog eglwys yr Annibynwyr yn Nhabernacl y Barri (a thad-cu Gwynfor Evans), ymweld yn 1905 ag ysgol yn Nowlais a oedd yn 'arwain Cymru' wrth ddysgu trwy gyfrwng y Gymraeg. Ond roedd llwybrau Arthen a phrifathro'r ysgol honno, R. H. Rees, eisoes wedi croesi. Roedd R. H. Rees yn aelod o Gyngor Cymdeithas yr Iaith Gymraeg ac yn sefydllydd y 'Cwmni Cyhoeddi Addysgol / Educational Publishing Co.', cyhoeddwyd cynhyrchiol a dylanwadol, a bu ef ac

Arthen ill dau yn bresennol yn Ysgol Haf gyntaf Cymdeithas yr Iaith, yng Ngholeg Aberystwyth yn 1903.

Roedd Ben Evans yn aelod o Bwyllgor Addysg y Barri pan aeth yng nghwmni Arthen i Ddowlais yn 1905. Ni chât'r Gymraeg le o gwbl yn ysgolion y Barri ar y pryd, ac ym mis Mehefin 1906 gwelwn Ben Evans yn defnyddio esiampl yr ysgol yn Nowlais wrth iddo gynnig yn y Pwyllgor Addysg y dylai'r Gymraeg gael ei dysgu yn holl ysgolion y Barri. Cafwyd ymateb cadarnhaol i'w gynnig, ac er i'w ymdrechion ef ac Arthen ac eraill i wneud y Gymraeg yn orfodol i bob disgybl fethu o drwch blewyn yn y pen draw, trwy eu hymgyrchu taer fe lwyddwyd i gynyddu'n arwyddocaol y ddarpariaeth Gymraeg yn ysgolion y Barri.

Cydweithiai Ben Evans ac Arthen Evans yn agos yn y gwaith o hyrwyddo'r Gymraeg ym mhob math o gyd-destunau, yn lleol ac yn genedlaethol. Roedd Arthen yn Gristion o argyhoeddiad. Magwyd ef ymhlith yr Annibynwyr – a diddorol nodi, gyda llaw, fod dau o gyfoedion Arthen, sef Moelona (awdur *Teulu Bach Nantoer*) a Caradoc Evans (awdur *My People*), wedi eu magu ill dau yng nghapel Hawen yr Annibynwyr yn Rhydlewis, nid nepell o Llynarthen. Ac yn y Barri, ymaelododd Arthen yn eglwys yr Annibynwyr yn y Tabernacl, a'i ethol yn flaenor yno ym mis Medi 1916 (yr un adeg â Dan, mab Ben Evans); a bu Arthen, fel Ben Evans, yn weithgar iawn yn ceisio cael mynychwyr y Tabernacl i 'anwesu'r Gymraeg'.

Cynhwyswyd mawlgân gan Arthen yn argraffiadau 1921 ac 1961 o lyfr emynau'r Annibynwyr, *Y Caniedydd*, ar dôn 'Yr Hen Ganfed':

Am ei fendithion gwerthfawr, drud,
Molianner lôn drwy'r eang fyd;
Boed moliant fry mewn nefol gân
I'r Tad, a'r Mab, a'r Ysbryd Glân.

Daeth rhai o deulu Arthen yn drwm dan ddylanwad Diwygiad 1905, a diddorol ei weld yn dweud hyn yn 1909: 'Fel canlyniad [i'r Diwygiad], torrodd tonn o ysbryd gwladgarol dros ein gwlad. Teimlir ei heffeithiau daionus hyd heddyw. Sefydlwyd lluo o gymdeithasau gwladgarol er hyrwyddo ein hiaith a'n llên.' Yn eu plith roedd Cymrodorion y Barri, a sefydlwyd yn 1906, gydag Arthen Evans yn Ysgrifennydd a Ben Evans yn un o'r Is-lywyddion.

Llywydd cyntaf Cymrodorion y Barri oedd Edgar Jones (1868–1953), un arall a fu'n weithgar o blaid y Gymraeg yn lleol ac yn genedlaethol. Gwasanaethodd ar nifer o gyrff addysgol a diwylliannol dylanwadol, gan gynnwys bod yn aelod o Gyngor Cymdeithas yr Iaith Gymraeg ac yn un o gyfarwyddwyr y 'Cwmni Cyhoeddi Addysgol'. Brodor o Lanrhaeadr-ym-Mochnant ydoedd. Bu'n brifathro Ysgol Sir y Barri o 1899 hyd ei ymddeoliad yn 1933, a than ei arweiniad ef daeth yr ysgol honno i'w hystyried gyda'r gorau yng Nghymru. Bu dau brifardd yn dysgu'r Gymraeg yno, sef R. Williams Parry (1913–16) a Gwenallt (1925–27), ac roedd Annie Ffoulkes, golygydd y flodeugerdd boblogaidd *Telyn y Dydd* (1918), yn athrawes Ffrangeg yn yr ysgol rhwng 1908 ac 1918.

Edgar Jones oedd tad y newyddiadurwr Gareth Vaughan Jones (1905–35), a ddatgelodd i'r byd y newyn erchyll yn Wcráin yn 1933 ac a lofruddiwyd ym Mongolia Fewnol yn 1935. Yn ei lyfr *Gareth Jones: Y Dyn oedd yn Gwybod Gormod* (2014), mae'r newyddiadurwr a'r darlledwr, Alun Gibbard – a fu yntau'n byw yn y Barri yn niwedd yr 1970au a dechrau'r 1980au – yn cyffelybu bywyd Gareth Jones i un Indiana Jones! Ac yn wir, fe wnaed ffilm yn seiliedig ar ei fywyd, *Mr Jones*, yn 2019. Ond rhagor am hynny y tro nesaf...

(I'w barhau)